

Examining Perspectives on the World in Which Lady al-Zahra Was Tested Before Her Creation¹

Gholamreza Razavidoost², Ali Jalaeyan Akbarnia³, Ali Akbar Rostami⁴

(Received on: 2024-02-14; Accepted on: 2024-07-23)

Abstract

The status of Ahl al-Bayt (the Prophet's Household) is emphasized not only in the Quran but also in various hadiths. Pilgrimage texts (*ziyaras*), particularly the transmitted ones that are considered forms of hadith, highlight many of their virtues. One notable aspect is the status of Lady al-Zahra, as described in a pilgrimage text transmitted from Imam al-Jawād, which recounts a test she underwent before her creation in this world, which she successfully passed. Disagreements exist regarding the world in which this test took place, and these rival views lack sufficient and comprehensive evidence. Therefore, it is necessary to analyze, critique, and evaluate these theories. Using a descriptive-analytic method, this research assesses the theories concerning the world in which Lady al-Zahra was tested. After examining and analyzing the various theories and considering their objections, we conclude that the test occurred within divine knowledge. This theory avoids the flaws and issues of other views and is supported by evidence from religious doctrines. Consequently, the objections to previous theories are addressed and resolved.

Keywords: pilgrimage, pilgrimage texts, Lady al-Zahra, "the tested" (*mumtaḥana*), the prenatal test.

-
1. This article is derived from Gholamreza Razavidoost, "An analysis of perspectives on the world in which Lady al-Zahra was tested before her creation," PhD diss., Razavi University of Islamic Sciences, 2023.
 2. Lecturer, Department of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Sistan and Baluchestan, and PhD student, Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: r.razavi@theo.usb.ac.ir.com
 3. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran (corresponding author). Email: jalaeyan@razavi.ac.ir
 4. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: rostami@razavi.ac.ir

تحلیل نظریات دربارهٔ عالم مورد آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س)^۱

غلامرضا رضوی دوست^۲، علی جلائیان اکبرنیا^۳، علی اکبر رستمی^۴

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۲]

چکیده

مقامات اهل بیت (ع) علاوه بر قرآن در احادیث نیز به شکل‌های مختلفی تأکید شده است. متون زیارات به‌ویژه زیارات مأثور که خود از جمله روایات است، شامل موارد زیادی از فضایل آنان است. یکی از مقامات خاص حضرت زهرا (س) در زیارت منقول از امام جواد (ع) با موضوع «آزمون آن حضرت قبل از خلقت ایشان و سربلندی آن بانو از آن آزمون» مطرح شده است. اختلاف نظرهایی دربارهٔ عالم مورد آزمون آن حضرت وجود دارد که دلایل کافی و جامعی ندارند و به همین دلیل است که تحلیل، نقد و بررسی آن را ضروری می‌کند. پژوهش حاضر با شیوهٔ توصیفی-تحلیلی و با هدف ارزیابی نظریات دربارهٔ عالم مورد آزمون آن حضرت نگاشته شده است. این نوشتار پس از بررسی و تحلیل نظرهای مختلف و طرح ایرادها و اشکال‌ها به این نتیجه رسید که آن آزمون در «علم الهی» صورت پذیرفته است. براساس این نظریه، نواقص و اشکال‌های مطرح در سایر دیدگاه‌ها به وجود نمی‌آید و مستنداتی از آموزه‌های دینی گویای آن است؛ بنابراین در پرتو این تفکر، ایرادهای مطرح شده بر اقوال گذشته، جایگاهی برای طرح نخواهد داشت.

واژگان کلیدی: زیارت، متون زیارات، حضرت زهرا (س)، ممتحنه، آزمون قبل از خلقت

۱. برگرفته از: غلامرضا رضوی دوست، «تحلیل نظریات دربارهٔ عالم مورد آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س)»، رساله

دکتری، استاد راهنما: علی جلائیان اکبرنیا، دانشگاه علوم اسلامی رضوی ۱۴۰۲.

۲. مربی گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان و دانشجوی دکتری

رشته علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران r.razavi@theo.usb.ac.ir

۳. استادیار گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول) jalaeyan@razavi.ac.ir

۴. استادیار گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران rostami@razavi.ac.ir

مقدمه

متون زیارات مأثور، از جمله احادیثی است که سرشار از معارف و آموزه‌های دینی است. این متن‌های گران بها که هنگام تشریف به بارگاه معصومان (ع) خوانده می‌شود، ابراز محبت زائر نسبت به مزور است و از معصومان (ع) به ما رسیده است که به شناخت هرچه بیشتر آنان و جایگاه و موقعیت ایشان منتهی می‌شود. این احادیث، دارای مرتبت بالایی هستند؛ زیرا «در درجهٔ نخست بر کلام منقول از پیامبر و امامان (ع) حدیث گفته می‌شود و در مراتب بعدی به فعل و تقریر آنان نیز حدیث صدق می‌کند» (علیانسب، ۱۳۹۸: ص ۴۳)؛ اما با این وجود در تحقیقات پژوهشگران کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

یکی از آن عبارت‌های شریف در متون زیارات، بحث آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س) است. در متن یکی از زیارت‌های آن حضرت آمده است: «يَا مُمْتَخَنَةُ امْتَحَنِكَ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ فَوَجَدَكَ لِمَا امْتَحَنَكَ صَابِرَةً؛ ای آزمایش‌شده‌ای که پروردگارت قبل از خلقت تو را آزمود و تو را ثابت قدم یافت» (مفید، ۱۴۱۳: ص ۱۷۸؛ طوسی، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۱۰؛ ابن مشهدی، ۱۴۱۹: ص ۷۹) که نظریه‌های مختلفی دربارهٔ آن وجود دارد؛ اما پژوهشی که در این موضوع همهٔ آن نظریه‌ها را تحلیل کرده باشد، مشاهده نشد. بنابر آنچه بیان شد این نوشتار به استحصا، ارزیابی، تحلیل و نقد نظرها در رابطه با «عالم مورد آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س)» می‌پردازد و درصدد پاسخ به این سؤال است که دیدگاه صحیح دربارهٔ آزمون حضرت زهرا (س) قبل از خلقت ایشان چیست و به دیدگاه‌های مطرح و رایج چه ایراداتی وارد است. فرض این است که نظریه‌های پیشین در این موضوع دارای اشکالاتی هستند که می‌توان با طرح نظریه‌ای کامل‌تر و با ارائه مستندات قرآنی از آن ایرادها جلوگیری کرد.

پیشینه

دربارهٔ آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س) در گذشته و حال پژوهش‌های مختصری صورت گرفته است. پژوهش‌های متقدم بیشتر جنبهٔ تفسیری و توضیحی دارد که در کتب شرح زیارات به آن پرداخته شده است؛ اما در بیشتر تحقیقات و مقالات معاصر، جنبه‌های فلسفی و عرفانی این موضوع مورد کاوش قرار گرفته و گمانه‌زنی‌هایی دربارهٔ عالم مورد آزمون آن حضرت، ابراز شده است. اکنون به نوشته‌هایی که می‌تواند از جهاتی شباهت به این پژوهش داشته باشد، اشاره می‌شود.

۱. مقاله «زیارت مادر؛ شرحی بر زیارت مخصوص حضرت فاطمه (س)» (گنجی، ۱۳۹۷)؛ نگارنده به شرح و توضیح عبارات این زیارت پرداخته و احتمالاتی را در معنای آزمون قبل از خلقت مطرح کرده است.

۲. مقاله «معمای آزمون حضرت زهرا (س) قبل از آفرینش ایشان» (شاد، ۱۳۹۶)؛ نگارنده در این پژوهش از جنبهٔ فلسفی به این موضوع پرداخته و نتیجهٔ این مقاله در پژوهش حاضر به عنوان یک نظریه در کنار سایر نظریات مورد بررسی قرار گرفته است.

۳. مقاله «تحلیل نکات تربیتی زیارت‌نامهٔ مأثور حضرت زهرا (س) دربارهٔ شرایط و نتایج تبعیت از ایشان» (خانی مقدم و دیگران، ۱۳۹۷)؛ این مقاله نیز نکات تربیتی را از زیارات حضرت زهرا (س) به طور کلی بررسی کرده است.

نوآوری و تفاوت نوشتار حاضر با سایر پژوهش‌ها در این است که هدف این پژوهش، ارزیابی نظریات دربارهٔ آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س) و نقد دیدگاه‌های رایج و ارائه مستندات دینی نظریهٔ برتر است که در پژوهش‌های انجام شدهٔ قبلی، این مهم مشاهده نشد.

مفهوم‌شناسی و بررسی ادبی

در ادامه، مفهوم امتحان، بررسی و به محوریت امتحان در عبارت زیارت اشاره می‌شود. «ممتحنه» اسم مفعول از «امتحان» و در لغت به معانی مختلفی آمده است، از جمله:

امتحان (حمیری، ۱۴۲۰: ج ۹، ص ۶۲۳۴)، ابتلا (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۷۶۲)، اختبار (ابن فارس، ۱۴۰۴: ج ۵، ص ۳۰۲)، آزمایش کردن (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۶، ص ۲۴۱)، خالص کردن (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۳، ص ۴۰۱)، خبره (ابن سیده، ۱۴۲۱: ج ۳، ص ۳۹۱) و زدن (ابن فارس، ۱۴۰۴: ج ۵، ص ۳۰۲). از میان معانی بیان شده به نظر می‌رسد امتحان، اختبار، آزمایش و حتی ابتلا به یک معناست؛ اما معانی خالص کردن و خبره می‌توانند از برخی زوایا قابل توجه باشند؛ از این رو «ممتحنه» در اصطلاح موضوع بحث، به شخصیتی اطلاق می‌شود که مورد آزمایش و امتحان واقع شده است.

محوریت امتحان در عبارت زیارت

برداشت صحیح از عبارت زیارت، نیازمند ترکیب دقیق آن است که در ادامه به آن اشاره می‌شود. عبارت زیارت با ندا آغاز می‌شود: «یا مُمْتَحَنَةً؛ امتحان شده»؛ سپس جمله «اُمْتَحَنَكَ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكَ» صفت برای «ممتحنه» آمده است؛ یعنی «ای امتحان شده‌ای که خداوندی که تو را خلق کرده، امتحانت کرده است». بعد از آن به زمان امتحان اشاره شده و فرموده است: «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» یعنی «امتحانت کرد قبل از آنکه خلقت کند». در نهایت، جواب آزمون حضرت بیان شده است و می‌فرماید: «فَوَجَدَكَ لِمَا اُمْتَحَنَكَ صَابِرَةً؛ پس از امتحان خداوند تو را به آنچه امتحانت کرده بود صابر یافت».

ممکن است دربارهٔ عبارت «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» که ظرف زمان است این احتمال داده شود که آیا قبل از خلقت می‌تواند به خلقتی که قبل از آن آمده است متعلق و مربوط باشد؛ یعنی عبارت این‌گونه معنا شود: ای امتحان شده‌ای که خدا امتحانت کرده، آن خدایی که قبل از خلقت، خلقت کرده است. قطعاً این احتمال صحیح نیست؛ زیرا با توجه به اینکه حضرت با تعبیر «ممتحنه» مورد ندا قرار می‌گیرند، سیاق عبارت نشان از محوریت امتحان دارد؛ سپس این پرسش به وجود می‌آید که چه کسی امتحان کرده است. پاسخ می‌آید: خدای خالق. بعد، این پرسش به وجود می‌آید که زمان امتحان

چه وقت بوده است. پاسخ می‌آید: قبل از خلقت. در پایان، این پرسش باید پاسخ داده شود که نتیجه امتحان چه بوده است که جواب داده می‌شود که خداوند تو را در امتحان صابر یافت. علاوه بر مطالب بیان شده، اگر «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» را متعلق به «خلقک» بدانیم، لازم می‌آید در میان موضوع امتحان حضرت زهرا (س) جمله معترضه‌ای درباره خلقت حضرت بیان شود که این خلاف قیاس و ظهور عبارت است و دلیلی بر این خلاف و دست کشیدن از این ظهور نیست و اصل این است که قیود جمله به موضوع اصلی برگردد (شاد، ۱۳۹۶: ص ۹۲).

اشکال دیگر اینکه اگر «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» را متعلق به «خلقک» بدانیم، لازم می‌آید که قائل شویم خداوند متعال پیش از آفرینش حضرت، ایشان را آفریده و این تناقض است؛ چراکه خلقت مجدد، معنا ندارد و اگر شخصی خلق شد امکان خلق دوباره وی وجود ندارد و در روایتی به خلقت مجدد حضرت و دیگر معصومان (ع) اشاره‌ای نشده است. همچنین عبارت زیارت به خلق مراحل حضرت، یعنی خلقی بعد از خلق دیگر یا خلقی قبل از خلق دیگر اشاره ندارد؛ زیرا عبارت از این محتوا نارسا است و نیاز به تقدیر دارد که نه تنها با ظاهر عبارت ناهمخوان خواهد بود؛ بلکه در کلام فصیح، بهتر این است که مطلبی در تقدیر گرفته نشود و به دست آوردن آن قرینه بدون دلیل قوی نیز امکان پذیر نیست. به همه آنچه گفته شد باید افزود که دلیل تام، کامل و قانع کننده‌ای که منطبق با ظاهر عبارت زیارت باشد، برای این نظریه وجود ندارد.

عالم مورد آزمون حضرت زهرا (س) قبل از خلقت

آزمونی که در زیارت شریف، از آن سخن به میان آمده در کدام عالم بوده است؟ آن عالم از عوالم دنیاست یا مربوط به عوالم قبل از این دنیاست؟ دیدگاه‌های مطرح در ذیل مورد تحلیل قرار گرفته است:

۱. عالم ذر یا عالم میثاق

یک نظر دربارهٔ عالم آزمایش قبل از خلقت حضرت زهرا (س) آزمایش آن حضرت در «عالم ذر» است (حسینی طهرانی، ۱۳۷۶: ج ۳، ص ۱۷۷). در برخی روایات از «عالم ذر» یا «عالم میثاق» سخن به میان آمده است که در آن همهٔ انسان‌ها به صورت ذره، حضور یافته‌اند و از آنان پرسش‌هایی شده و اتفاقاتی افتاده است و آنان به ربوبیت پروردگار اقرار کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۱۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۳، ص ۲۷۹). این دسته از روایات برآنند که آیهٔ ۱۷۲ سورهٔ اعراف اشاره به این مطلب دارد: «و (به خاطر بیاور) زمانی را که پروردگارت از پشت و صلب فرزندان آدم، ذریهٔ آنها را برگرفت و آنها را گواه بر خویشتن ساخت» و فرمود: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ؟ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ؛ آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند: آری، گواهی می‌دهیم! تا مبادا روز رستاخیز بگویید: ما از این، غافل بودیم».

شایان ذکر است که حتی اغلب منکران عالم ذر صحت روایات این موضوع را پذیرفته‌اند و عمدتاً در مضمون و محتوای آن یعنی دلالت این احادیث بحث کرده‌اند (افضلی ۱۳۸۸: ص ۹۳)؛ از این رو دانشمندان اسلامی در مورد چیستی عالم ذر، هم نظر نیستند که این نشان از ناشناخته بودن و کافی نبودن اطلاعات دربارهٔ آن است. مهم‌ترین نظریه‌ها در چگونگی و چیستی آن عالم عبارتند از: پیمان فطرت انسانی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ج ۷، ص ۸؛ مغنیه، محمد جواد، ۱۳۷۸: ج ۳، ص ۶۴۸)، ذریهٔ انسان به صورت ذرات نخستین (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۴، ص ۷۶۵)، عالم ملکوت (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۸، ص ۳۱۸-۳۲۳)، اختصاص داشتن عالم ذر به اولاد کفار (علم‌الهدی، ۱۴۳۱: ج ۲، ص ۳۷۶) و تمثیل و مجاز بودن عالم ذر (طبرسی، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۴۸۲؛ شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ج ۴، ص ۲۳۴). با وجود تفاوت نظرانی که وجود دارد؛ ولی همه در این امر مشترکند که عالم ذر، بعد از خلقت انسان بوده و انسان‌ها در آن عالم اعتراف به ربوبیت خداوند کرده و بر آن عهد و پیمان بسته‌اند.

در پاسخ به این نظریه می‌توان گفت: هرچند برخی قائلند که روایات مرتبط با عالم ذر، تواتر معنوی دارند (آذرخش؛ ایزدی؛ شبابی، ۱۳۹۸: شماره ۴۹، ص ۱۱۹) و برخی از آنها تصریح دارد که در آن عالم از همه انسان‌ها امتحان گرفته شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۲، ص ۱۰)؛ ولی به دلیل ابهامات و سؤالات فراوان درباره این دسته از روایات می‌توان چنین گفت: اولاً: بر فرض صحت سند و دلالت احادیث یادشده، این روایات در مرحله نخست، سخن از خلقت انسان‌ها به صورت ذره دارند و سپس پرسش و دسته‌بندی آنها به سیاه و سفید. در نتیجه، براساس روایات عالم ذر اگر خلقت بوده و سپس پرسش، نمی‌توان تعبیر امتحان پیش از خلقت را بر آن صادق دانست؛ آن‌گونه که در زیارت حضرت زهرا (س) وارد شده است.

ثانیاً: در احادیث عالم ذر به امتحان ویژه حضرت زهرا (س) و سربلندی ایشان از آن آزمایش به طوری که گویای جمله زیارت آن حضرت باشد، اشاره نشده است، بر فرض پذیرش وقوع آن آزمایش در عالم ذر همان‌طور که در ادامه می‌آید، منافاتی با وقوع آن در عالم علم الهی ندارد.

۲. عالم ارواح

از دیگر نظریات در مورد عالم مورد امتحان حضرت فاطمه (س) که در متن زیارت حضرت به آن اشاره شده، وقوع آزمایش در عالم ارواح است. این قول را علامه مجلسی احتمال داده است: «أنه یحتمل الامتحان فی عالم الأرواح؛ احتمال دارد که آن آزمایش در عالم ارواح صورت پذیرفته باشد» (مجلسی، ۱۴۰۶: ج ۹، ص ۲۵).

توضیح اینکه: انسان از دو بعد جسم و روح آفریده شده است. روح انسانی، حیات و اساس وجود او را تشکیل می‌دهد و آگاهی انسان از آن بسیار کم است (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۶، ص ۶۷۵). روایات فراوانی از ائمه طاهرین (ع) درباره خلقت ارواح قبل از بدن‌ها

رسیده است که برخی از محدثان آن را متواتر مضمونی می‌دانند و برخی دیگر ادعای تواتر لفظی کرده‌اند (بیابانی اسکویی، ۱۳۸۶: ج ۱۵، ص ۱۰-۱۱)؛ از این رو قائلین به این قول معتقدند که آزمایش حضرت زهرا (س) در این عالم صورت پذیرفته است. برای این اساس معلوم شد که در این دیدگاه نیز نوعی خلقت مطرح است؛ همان طور که از منظر حکمای اسلامی نیز عالم ارواح نوعی خلقت به حساب می‌آید (عارفی شیرداغی، ۱۳۹۲: ص ۱۶۷-۱۶۸)؛ از این رو این قول نیز نمی‌تواند توجیه‌کننده عبارت «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ» (طوسی، ۱۴۰۷: ج ۶، ص ۱۰) در زیارت مذکور باشد.

۳. عالم خلقت نوری

یکی دیگر از نظریات عالم مورد امتحان و آزمایش صدیقه کبری (س) که در زیارت آن حضرت آمده، عالم «خلقت نوری» (شاد، ۱۳۹۶: ۱۰۶-۱۰۷) یا «مرتبه‌ای از مراحل خلقت نوری» است. به اعتبار نوع و کیفیت آن آزمون که به عنوان «میثاق غلیظ» از پیامبران خاص و بزرگ الهی یاد شده است، از حضرت زهرا (س) نیز در آن مرحله خاص از خلقت نوری هم زمان با آن پیامبران (ع) همان میثاق اخذ شده است «وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا؛ و ما از همه آنان پیمان محکمی گرفتیم» (احزاب: ۷) (سعادت پرور، ۱۳۷۱: ص ۲۲۶). اصل خلقت نوری اهل بیت (ع) مورد پذیرش است. خلقت نوری پیامبر و اهل بیت (ع) - خلقت ایشان از نور و همچون نور - از جمله مضامینی محسوب می‌شود که در روایات فراوانی بیان شده است. جمع کثیری از علمای امامیه به ویژه در عصر اخیر با اذعان به صحت این روایات، خلقت نوری را همچون یک آموزه معتبر پذیرفته‌اند (توران، ۱۳۹۶: ص ۸).

نمونه‌ای از آن روایات از رسول خدا (ص) این گونه نقل شده است: «إِنِّي وَأَهْلَ بَيْتِي كُنَّا نُورًا يَسْعَى بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ آدَمَ؛ من و اهل بیتم نور بودیم در نزد خداوند قبل از خلقت آدم» (ابن بابویه، ۱۳۹۵: ج ۱، ص ۲۷۵؛ طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۱۴۶؛ ابن طاووس،

۱۴۱۳: ص ۶۳۱). در زیارت جامعه کبیره آمده است: «خَلَقَكُمُ اللَّهُ أَنْوَارًا فَجَعَلَكُمْ بِعَرْشِهِ مُخَدِّقِينَ؛ خداوند شما را به صورت نورهایی آفرید و در اطراف عرش خود قرار داد» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۶۱۳؛ مجلسی، ۱۴۲۳: ص ۲۹۸) که این عبارت نورانی به صراحت حاکی از خلقت نوری اهل بیت (ع) است.

در آیات قرآن کریم نیز آنگاه که از نور سخن به میان آمده است، در برخی موارد در روایات به حضرت زهرا (س) یا افرادی از اهل بیت (ع) تفسیر شده است (عریضی، ۱۴۰۹: ص ۳۱۶؛ کوفی، ۱۴۱۰: ص ۲۸۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۱۹۵). در متون زیارات، مکرر از واژه نور خطاب به اهل بیت (ع) استفاده شده؛ اگرچه در برخی موارد مقصود از آن، قلمرو خلقت آنان در این جهان است (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ص ۳۰۱؛ کفعمی، ۱۴۰۵: ص ۴۹۳).

براساس آنچه گفته شد حاصل جمع مضمون روایات خلقت نوری این است که خداوند اهل بیت (ع) را از نور خود آفرید و ایشان را نزد عرش خود قرار داد تا مشغول حمد و تسبیح الهی شوند (توران، ۱۳۹۴: ص ۷).

از برخی روایات برداشت می شود که در عالم خلقت نوری اهل بیت (ع)، خداوند از آن بزرگواران و رهروان آنان یا همه خلایق پیمان و میثاقی گرفته است: «إِنَّ اللَّهَ أَخَذَ مِيثَاقَنَا وَمِيثَاقَ شَيْعَتِنَا وَنَحْنُ وَهُمْ أَظْلَّةٌ» (برقی، ۱۳۷۱: ج ۱، ص ۲۰۳). تعبیر «اظله» در روایات، حاکی از وجود پیشین اهل بیت (ع) دارد (توران، ۱۳۹۴: ص ۱۵) که به نظر می رسد همان دوران خلقت نوری مقصود باشد؛ اگرچه کیفیت آن میثاق مشخص نشده است که آیا با همان عالم ذر مرتبط است یا پیمانی متفاوت از آن است؛ اما عده ای عبارت آزمایش قبل از خلقت را در زیارت حضرت زهرا (س) با پیمان در عالم خلقت نوری مرتبط می دانند. ایشان قائل شده اند که عبارت فوق، حاکی از «امتحانک الله، قبل أن یخلُقَکَ بخلْقِهِ الجِسمَانِیَ» است و لذا به آزمایش در عالم خلقت نوری آن حضرت اشاره می کند (شاد، ۱۳۹۶: ص ۱۰۶-۱۰۷).

این قول نیز با توجه به اطلاق عبارت نورانی «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» (طوسی، ۱۴۱: ج ۲، ص ۷۱) دچار خدشه است؛ چراکه خلقت نوری نیز - همان طور که از واژگان آن مشخص است - نوعی خلقت است؛ اما عبارت شریف زیارت آن حضرت قبل از هرگونه خلقتی را مطرح فرموده است و برداشت خارج از آن به قرینه یا نص خاص نیاز دارد که قرینه‌ای بر آن پیدا نشد (والله العالم). ممکن است اشکال شود که در متن زیارت، دو خلقت بیان شده است و احتمال دارد هر کدام به یک مرحله از خلقت مربوط باشد؛ مثلاً خلقت نوری در یکی و خلقت جسمانی در دومی مد نظر باشد. در پاسخ باید گفت:

اولاً: ظرف زمان «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» متعلق به فعل «امتحنک» است، نه اینکه متعلق به فعل «خَلَقَكَ» باشد؛ یعنی «قبل از اینکه تو را آفرید، امتحان کرد»؛ در غیر این صورت ترجمه عبارت برخلاف ظاهر تعبیر شریف است؛ درحالی که برداشت خارج از ظاهر عبارت نیازمند دلیل است که توضیح آن گذشت.

ثانیاً: این اشکال را می‌توان در همهٔ اقوال گفته شده مطرح کرد و به سادگی به هر کدام از آنها نسبت داد؛ اما بدون نص معتبر قابل پذیرش نیست.

۴. عالم تکوین

از دیگر نظریات دربارهٔ چگونگی عالم مورد آزمایش حضرت زهرا (س) اعتقاد به صورت گرفتن آزمایش در عالم تکوین است (شاد، ۱۳۹۶: ص ۱۰). تکوین در لغت به معنای ایجاد است: «كَوْنُهُ تَكْوِينًا: أَحَدُهُ» (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴: ج ۱۸، ص ۴۸۷). این واژه هنگامی که در رابطه با فعل خداوند به کار می‌رود به معنای خروج اشیا از عدم به وجود است: «و كون الله الأشياء تكويناً: أوجدها، أي أخرجها من العدم إلى الوجود» (همان). از آنجاکه عالم تکوین، قوانین و مقررات حاکم بر کل عالم است و خارج از اختیار انسان است به نظر می‌رسد این نظریه نیز با توجه به عبارت شریف زیارت حضرت زهرا (س) ناقص باشد؛

زیرا اولاً: فعل خداوند یعنی «خلقت» و قرآن کریم در این رابطه می‌فرماید: «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ»؛ هستی بخش آسمان‌ها و زمین اوست و هنگامی که فرمان وجود چیزی را صادر کند، تنها می‌گوید: «موجود باش» و آن، فوری موجود می‌شود» (بقره: ۱۱۷)؛ درحالی که در عبارات نورانی زیارت آن حضرت عبارت «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۷۱) آمده است.

ثانیاً: این قول نمی‌تواند توجیه‌کننده ادامه عبارت در آن زیارت باشد: «فَوَجَدَكَ لِمَا امْتَحَنَكَ صَابِرَةً» (همان)؛ زیرا این عبارت حاکی از گرفتن امتیاز بالا به دلیل صبر آن حضرت در آن آزمایش است؛ درحالی که در تعریف عالم تکوین عدم اختیار بشر لحاظ شده است و به نظر می‌رسد عدم اختیار در امری نمی‌تواند در اینجا گویای مطلب باشد؛ بنابراین توجیه این عبارت با مشکل مواجه می‌شود؛ زیرا امتیاز بالا گرفتن با عالم تکوین دو چیز متفاوت است. ثالثاً: از طرفی ملاک بهتر در تکوینیات، دائرمدار بیشتر بودن عنایت الهی است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۸، ص ۲۶)؛ به این معنا که هر چه لطف و عنایت الهی بیشتر شامل حال شخص گردد، درجه فرد بالاتر می‌رود و از طرف دیگر این لطف امری یک طرفه از جانب خداوند است. قائل شدن به این قول با واژه «امتحان» در زیارت چگونه تفسیر می‌شود؛ درحالی که در صورت عنایت بودن این فضیلت، امتحان بی معنا می‌شود.

۵. عالم برزخی

از دیگر نظریاتی که درباره عالم مورد آزمون حضرت زهرا (س) احتمال داده شده عالم برزخی آن حضرت است. صاحب کتاب پرتوی از فضایل معنوی حضرت فاطمه (س) پس از بیان این احتمال که ممکن است مراد از عالم مورد آزمون، عالم برزخی آن حضرت باشد و امتحان در آنجا واقع شده باشد، می‌نویسد: «چنان‌که آدم ابوالبشر در آنجا در معرض امتحان الهی واقع شده است» (سعادت پرور، ۱۳۷۱: ص ۲۲۴).

این نظریه قابل پذیرش نیست؛ زیرا اولاً: مقایسه انجام شده بین حضرت زهرا (س) و حضرت آدم (ع) بدون دلیل است. ثانیاً: واضح است که امتحان حضرت آدم (ع) پس از خلقت ایشان بوده اما آنچه در زیارت به آن اشاره شده، آزمون قبل از خلقت است؛ بنابراین این احتمال نیز نمی تواند مقبول واقع شود.

۶. عالم علم الهی

وقوع آزمایش حضرت زهرا (س) در عالم «علم الهی» می تواند بدون اشکال قابل تفسیر و قبول باشد؛ چراکه خداوند دارای تمامی صفات جمال و کمال است و یکی از این صفات، علم است که از صفات ثبوتی است و همهٔ خداپرستان به علم الهی اعتقاد دارند. در قرآن کریم دربارهٔ علم خداوند ده ها آیه نازل شده است؛ مانند احاطهٔ علمی به همه چیز (طلاق: ۱۲؛ أنعام: ۱۰۱)، علم به هر تر و خشکی (أنعام: ۵۹؛ سبأ: ۳)، علم به حال و گذشته و آینده (أنبیاء: ۲۸)، احاطه به علم غیب (أنعام: ۵۹؛ توبه: ۷۸)، علم به اسرار آسمان ها و زمین (فرقان: ۶؛ طه: ۷)، علم به افعال و اعمال (محمد: ۳۰؛ شوری: ۲۵؛ تغابن: ۴؛ سبأ: ۶) و... این آیات کریمه و آیات مشابه دیگر، گویای این هستند که خداوند به همهٔ امور عالم و به همه چیز آگاه است و بر تمامی اعمال، کردار و رفتار انسان و سایر موجودات اشراف و آگاهی دارد. در همین راستا در باب گستردگی علم خداوند امیرمومنان (ع) مصادیق فراوانی بیان فرموده اند، از جمله: «علم خداوند از محل سقوط و قرارگاه قطرات باران و جایگاه کشش دانه ها به وسیله مورچه گان (بر روی زمین) و...» (نهج البلاغه: خطبه ۱۸۲). این علم و آگاهی قبل از خلقت موجودات و بعد از خلقت آنان را شامل می شود: «وَإِنْ مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ؛ و خزائن همه چیز، تنها نزد ماست، ولی ما جز به اندازهٔ معین آن را نازل نمی کنیم» (حجر: ۲۱)؛ همان طور که برخی فلاسفه از این آیه علم پیشین خداوند را اثبات کرده اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۷، ص ۷۵).

در منابع روایی نیز در اثبات علم الهی قبل و بعد از خلقت موجودات احادیثی آمده است؛ مانند سؤال راوی از امام هادی (ع): آیا خداوند قبل از آفرینش موجودات به آنها علم و آگاهی داشته یا اینکه ابتدا موجودات را آفریده و سپس به آنها علم پیدا کرده است؟ آن حضرت در پاسخ می‌فرماید: «لَمْ يَزَلِ اللَّهُ عَالِمًا بِالْأَشْيَاءِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْأَشْيَاءَ كَعِلْمِهِ بِالْأَشْيَاءِ بَعْدَ مَا خَلَقَ الْأَشْيَاءَ؛ خداوند قبل از آفرینش موجودات به آنها علم و آگاهی داشته است؛ همان‌طور که پس از آفرینش به آنها علم و آگاهی دارد» (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ص ۱۴۵؛ جیلانی، ۱۴۲۹: ج ۱، ص ۳۳۶؛ هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ج ۱، ص ۳۵۹) و در روایت دیگری امام باقر (ع) می‌فرماید: «علم خداوند به هر چیز قبل از خلقت آن موجود همانند علم الهی به آن موجود است پس از خلقتش» (شیخ حر عاملی، ۱۳۷۶: ج ۱، ص ۱۴۳؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ج ۱۳، ص ۷۶)؛ بنابراین از آیات و روایات برداشت می‌شود مبحث علم الهی اعم از همه عوالم است و به یقین آزمایش قبل از خلقت آن حضرت و نتیجه آن در علم الهی وجود داشته است، روایات فراوانی هم بر کلیت آن دلالت دارد؛ زیرا علم الهی هم گذشته قبل از خلقت موجودات را شامل می‌شود و هم حال و هم آینده را در بر می‌گیرد.

در همین راستا مبحث آزمون نیز براساس مراتبی که برای آن گفته شده قابل قبول است. در کتاب مقامات النبی و النبوه و کتاب الامامة الالهيه در تأیید این قول آمده است: امتحان دارای مراتب متعددی است که یکی از مراتب آن، امتحان علمی است. این مرتبه آزمونی است که می‌تواند قبل از پیدایش معلوم صورت پذیرد؛ مانند کشاورزی که قبل از کشت، دانه‌های مختلف را برای کاشت مقایسه می‌کند. در واقع او قبل از تولید محصول آن را مورد آزمون علمی قرار می‌دهد (السند، ۲۰۱۴: ص ۳۷۴؛ السند، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۱۹۹)؛ از این رو آزمون علمی را هر دانشمندی در هر زمینه‌ای لازم است قبل از اقدام

به عملی بسنجد تا با آگاهی کامل برای انجام آن کار اقدام کند و همچنین لازم است کسی که علم دنیا را در اختیار دارد این گونه امتحان، موازنه و گزینش کند. این همان چیزی است که در روایات با عنوان «اصطفی»، «انتخاب» و گاهی «امتحان» در مقام علم از آن یاد شده است (السند، ۲۰۱۴: ص ۳۷۵).

خداوند همهٔ غیب آینده را می داند و اراده، علم و قدرت خود را براساس آن مقرر می دارد؛ بنابراین امتحان و برگزیدگی در مرحلهٔ اول در مرتبهٔ علم صورت می گیرد، با این نگاه آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س) در علم الهی صورت پذیرفته است (همان). از طرفی وجود آن امتحان و سپس موفقیت حضرت زهرا (س) در علم الهی با اختیار ایشان - با اینکه در این دنیا دارای همان فضیلت عظیم شده اند - منافاتی ندارد؛ زیرا در جای خود ثابت شده است که علم الهی منجر به جبر در اعمال و رفتار بندگان نیست؛ چون خداوند با احاطهٔ علمی بر بندگان می داند که انسان با اختیار خود در هر موقعیتی چه چیزی یا چه موردی را انتخاب خواهد کرد. در علم الهی نیز این گونه استوار و ثابت بوده است که شخصیت فاطمه زهرا (س) با اختیار خود از حداکثر توان و ظرفیت خویش در راه رضای الهی و اولیای وی استفاده خواهند کرد و از این رو در آن آزمون موفق اند. امام جواد (ع) در زیارت ایشان به عنوان مقامی بی همتا این گونه خطاب می کند: «يَا مُمْتَحَنَةُ امْتَحَنَكَ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ فَوَجَدَكَ لِمَا امْتَحَنَكَ صَابِرَةً» (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۷۱) و حضرت، شخصیتی بی نظیر و سرور زنان عالم خواهند شد: «فَاطِمَةُ سَيِّدَةُ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ» (خزاز رازی، ۱۴۰۱: ص ۹۸؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ص ۵۷).

ممکن است این گونه اشکال شود در روایت فوق می فرماید: خداوند امتحان کرد حضرت زهرا (س) را و آن حضرت هم از عهده امتحان برآمد، اثر پذیری از آن امتحان در تعبیر زیارت نمی تواند سخنی برای عالم علم الهی و آینده باشد. در پاسخ باید گفت: در کلام

فصیح هرگاه از واقعه قطعی و تخلف ناپذیر سخن به میان آید به جای فعل مضارع که از آینده خبر می دهد از فعل ماضی استفاده می شود تا بیان کند آن قدر این واقعه، قطعی است که اتفاق افتاده فرض شده است. مشابه این گونه تعبیر در قرآن کریم نیز آمده است. در آیه کریمه: «فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ؛ به محض اینکه یک بار در «صور» دمیده شود» (حاقه: ۱۳) از فعل ماضی «نُفِخَ: دمیده شد» به دلیل قطعی بودن آن استفاده شده و در ادامه آیات آمده است: «فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ؛ در آن روز، واقعه عظیم رخ می دهد» (حاقه: ۱۵) این تعبیر شریف با فعل ماضی «وَقَعَتِ: رخ داد»، نشانگر وقوع حتمی حادثه قیامت است که به عبارتی بیان کننده اثرپذیری آن در آینده و مرتبط با علم الهی است؛ زیرا هنوز زمان روی دادن آن فرا نرسیده است. با این توضیح مشخص می شود که تعبیر زیارت حضرت زهرا (س) با دو فعل ماضی «امْتَحَنَكَ: امتحان کرد» و «وَجَدَكَ: یافت» شبیه همین تعبیر قرآنی است. به عبارت روشن تر آن آزمایش در علم الهی نشان دهنده آزمودنی است که وقوع آن قطعی و تخلف ناپذیر است؛ از این رو تعبیر «فَوَجَدَكَ لِمَا امْتَحَنَكَ صَابِرَةً» (طوسی، ۱۴۱۱: ج ۲، ص ۷۱) در زیارت ایشان بیانگر اثرپذیری آن امتحان در عالم علم الهی و آینده است.

سخن آخر اینکه اگر آن آزمایش و آن امتیاز بالا از آزمایش را مرتبط با علم خداوند بدانیم، اشکالاتی که در سایر اقوال مشاهده شد به وجود نمی آید؛ بنابراین موارد ذیل از جمله امتیازات این قول بر سایر اقوال است:

اولاً: علم الهی چون یکی از صفات جمال و کمال پروردگار است، عبارت شریف «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكَ» (همان) معنای کامل و جامعی به خود می گیرد و عبارت کاملاً حقیقی می شود. ثانیاً: همچنان که گذشت این آزمایش و قبولی منافاتی با اختیار آن حضرت ندارد؛ لذا فضیلتی بسیار بزرگ محسوب می شود همان طور که از لحن عبارات زیارت این مهم برداشت می شود.

ثالثاً: مستندات کافی در آیات و روایات بر عالم بودن خداوند قبل و بعد از خلقت موجودات وجود دارد که این مطلب را یقینی کرده است به طوری که حتی قائلین به سایر اقوال نمی‌توانند منکر این قول شوند؛ بلکه نهایتاً می‌توانند در اثبات قول خودشان با دلایل دیگری پافشاری کنند.

بنابراین بهتر است به جای قائل شدن به اقوال احتمالی که برخی اوقات منشأ شبهه‌ای شده است، به این قول گرایید؛ زیرا کاملاً یقینی و بدون شبهه است مگر اینکه با دلیل معتبری خلاف آن ثابت شود؛ اما با کاوشی که انجام شد چنان دلیلی یافت نشد. والله العالم.

نتیجه

متون زیارت اهل بیت (ع) دارای معارف والایی هستند که به شناخت بهتر فضائل و مقامات آنان منتهی می‌شود. یکی از زیارت‌های مأثور، روایت منقول از امام جواد (ع) دربارهٔ زیارت حضرت زهرا (س) است که در آن به یکی از مقامات آن حضرت، مبنی بر آزمایش الهی قبل از خلقت ایشان و سربلندی آن بانو از آن آزمایش اشاره شده است. اینکه عبارت «قبل از خلقت آن حضرت» مرتبط با چه عالمی است مورد اختلاف بوده است و نظریاتی دربارهٔ آن وجود دارد. پژوهش حاضر با عنوان «تحلیل نظریات دربارهٔ عالم مورد آزمون قبل از خلقت حضرت زهرا (س)» در پی ارزیابی و بررسی نظریات بیان شده به این نتیجه رسیده است که هر کدام از نظریات دارای نواقصی هستند که به دلایل عقلی و نقلی امکان پذیرش آن را با مشکل مواجه کرده است. اکثر آن نظریات با عبارت «قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَكِ» ناسازگار است و برخی نظریات نیز توان توجیه عبارت «فوجدك صابره» را ندارند؛ اما در صورتی که قائل به وجود آن آزمون در «علم الهی» شویم، نه تنها اشکالات مطرح شده در سایر اقوال وارد نخواهد بود بلکه مستنداتی را از آموزه‌های دینی به همراه دارد؛ مانند مواردی که احاطهٔ علمی و آگاهی خداوند را قبل و بعد از خلقت موجودات مورد تأکید و توجه قرار داده است.

کتابنامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

آذرخش، معصومه؛ ایزدی، مهدی؛ شبابی، مهریار (۱۳۹۸)، «تواتر معنوی روایات عالم ذر»، فصلنامه نامه الهیات، سال دوازدهم، شماره ۴۹.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶)، الأمالی، تهران: کتابچی.

_____ (۱۳۹۸ق)، التوحید، قم: جامعه مدرسین.

_____ (۱۳۹۵ق) کمال الدین و تمام النعمة، تهران: اسلامیه.

_____ (۱۴۱۳ق) من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.

ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق)، المحکم و المحيط الأعظم، بیروت: دار الکتب العلمیه.
ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۳ق)، التحصین لأسرار ما زاد من کتاب الیقین، قم: مؤسسه دار الکتب.

ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: بی نا.

ابن قولویه، جعفر بن محمد (۱۳۵۶ش)، کامل الزیارات، نجف اشرف: دار المرتضویه.

ابن مشهدی، محمد بن جعفر (۱۴۱۹ق)، المزار الكبير، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.

السند، محمد (۲۰۱۴م)، مقامات النبی والنبوة، بی جا: بی نا (ناشر الکترونیکی: مرکز قائمیه اصفهان).

_____ (۲۰۱۴م)، الإمامة الالهية، تهران: نشر فرصاد.

افضلی، علی (۱۳۸۸)، «پاسخ به اشکالات کلامی و فلسفی درباره عالم ذر»، نشریه فلسفه دین، دوره ۶، شماره ۴.

بحرانی اصفهانی، عبد الله (۱۴۱۳ق)، عوالم العلوم والمعارف والأحوال من الآيات والأخبار والأقوال، قم: مؤسسه الإمام المهدی.

- بحرانی، سیدهاشم (۱۳۷۴ش)، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسه البعثة.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق)، المحاسن، قم: دار الکتب الإسلامیه.
- بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵ش)، فرهنگ ابجدی، تهران: بی‌نا.
- بیابانی اسکویی، محمد (۱۳۸۶)، «انسان در عالم اظله و ارواح: آیات و احادیث»، نشریه سفینه، دوره ۴، شماره ۱۵ (ویژه امامت).
- توران، امداد (۱۳۹۶)، «تحلیل سند و محتوای دو حدیث رضوی دربارهٔ خلقت نوری»، نشریه فرهنگ رضوی، شماره ۲۰.
- _____ (۱۳۹۴ش)، «مضمون‌شناسی احادیث خلقت نوری اهل‌ال بیت (ع)»، مجله شیعه‌پژوهی، سال اول، شماره ۳.
- جیلانی، رفیع‌الدین محمد بن محمد مؤمن (۱۴۲۹ق)، الذریعة إلى حافظ الشریعة، قم: دار الحدیث.
- حرعاملی، محمد بن حسن (۱۳۷۶)، الفصول المهمة فی أصول الأئمة (تکملة الوسائل)، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا(ع).
- حسینی تهرانی، محمدحسین (۱۳۷۶)، معادشناسی، مشهد: علامه طباطبایی.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الفکر.
- حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰)، شمس العلوم، دمشق: دار الفکر.
- خانی مقدم، مهیار؛ حسینی‌زاده، سیدعبدالرسول؛ عربی، محبوبه (۱۳۹۷)، «تحلیل نکات تربیتی زیارت‌نامهٔ مأثور حضرت زهرا(س)
- دربارهٔ شرایط و نتایج تبعیت از ایشان»، مجله آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، شماره ۸.
- خزاز رازی، علی بن محمد (۱۴۰۱ق)، کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الإثني عشر، قم: نشر بیدار.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: مرتضوی.
- سعادت‌پرور، علی (۱۳۷۱ش)، پرتوی از فضائل معنوی فاطمه زهرا (س)، قم: بنیاد معارف اسلامی، ناشر دیجیتالی: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان).

شاد، حامد (۱۳۹۶ش)، «معمای آزمون حضرت زهرا (س) قبل از آفرینش ایشان»، نشریه اندیشه نوین دینی، شماره ۵۱. شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳ش)، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد (۱۹۸۱م)، الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق)، الإحتجاج علی أهل اللجاج، مشهد: نشر مرتضی. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ق)، تفسیر جوامع الجامع، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم. _____ (۱۳۷۲ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.

طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۰۷ق)، تهذیب الأحکام، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

_____ (۱۴۱۱ق)، مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه. عارفی شیرداغی، محمد اسحاق (۱۳۹۲)، رابطه نفس و بدن، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ق)، تفسیر نور الثقلین قم: اسماعیلیان.

عریضی، علی بن جعفر (۱۴۰۹ق)، مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، قم: مؤسسه آل البيت. علم الهدی، علی بن الحسین (۱۴۳۱ق)، تفسیر الشریف المرتضی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

علیانسب، سید ضیاء الدین (۱۳۹۸ش)، بررسی تطبیقی نشانه‌های قیام حضرت مهدی (عج) در روایات فریقین، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.

فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق)، الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (ع).

قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱ش)، قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

قمی، شیخ عباس (۱۴۱۴ق)، سفینه البحار، قم: اسوه.

قمی مشهدی، محمد (۱۳۶۸ش)، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی (۱۴۰۵ق)، المصباح، قم: دار الرضی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ق)، تفسیر فرات الکوفی، تهران: مؤسسه الطبع والنشر فی وزارة الإرشاد الإسلامي.

گنجی، حسین (۱۳۹۷)، «زیارت مادر»، نشریه مبلغان، شماره ۲۳۶.

مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربي.

_____ (۱۴۲۳ق)، زاد المعاد، بیروت: مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.

_____ (۱۴۰۴ق)، مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

_____ (۱۴۰۶ق)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ق)، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، بیروت - قاهره - لندن: دار الکتب العلمیه، چاپ سوم.

مغنیه، محمدجواد، ترجمه تفسیر کاشف، بوستان کتاب قم، قم، ۱۳۷۸ ش.

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، المقنعة، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره).

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، کتاب المزار، مناسک المزار، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ره).

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۱ش)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ دهم.

هاشمی خویی، میرزا حبیب الله (۱۴۰۰ق)، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة، تهران: مکتبه الإسلامیه، چاپ چهارم.

References

The Quran.

Nahj al-Balagha.

Afzali, Ali. 2010. "Response to the Theological and Philosophical Criticisms of the World of Pre-existence." *Philosophy of religion* 6, no. 4: 85110-.

‘Alam al-Hudā, ‘Alī b. al-Ḥusayn. 1431 AH. *Tafsīr al-Sharīf al-Murtaḍā*. Beirut: Mu’assasat al-A‘lamī li-l-Maṭbū‘āt.

Arefi Shirdaghi, Mohammad Eshagh. 1392 Sh. *Rābiṭih-yi naḥs va badan*. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences.

‘Arūsī al-Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī b. Jum‘a al-. 1415 AH. *Tafsīr nūr al-thaqalayn*. Qom: Esmaeilian.

Azarakhsh, Masoumeh, Mahdi Izadi, and Mehriar Shababi. 1398 Sh. "Tavātūr-i ma‘navī-yi rivāyāt-i ‘ālam-i dharr." *Nāmih-yi ilāhiyyāt* 12, no. 49: 11942-.

Baḥrānī al-Iṣḥānī, ‘Abd Allāh al-. 1413 AH. *Awālim al-‘ulūm wa-l-ma‘ārīf wa-l-aḥwāl min al-āyāt wa-l-akhbār wa-l-aqwāl*. Qom: Imam Mahdi Institute.

Baḥrānī, Sayyid Hāshim al-. 1374 Sh. *Al-Burhān fī tafsīr al-Qur’ān*. Qom: al-Bi‘tha Institute.

Barqī, Aḥmad b. Muḥammad b. Khālīd al-. 1371 AH. *Al-Maḥāsin*. Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.

Biabani Oskuee, Mohammad. 1386 Sh. "Insān dar ‘ālam-i aẓillih va arvāḥ: āyāt va aḥādīs." *Safīnih* 4, no. 15: 933-.

Bustānī, Fu‘ād Afrām. 1375 Sh. *Farhang-i abjadī*. Tehran: n.p.

Fayḍ al-Kāshānī, Muḥammad Muḥsin b. Shāh Murtaḍā al-. 1406 AH. *Al-Wāfi*. Isfahan: Library of Imam Amir al-Mu‘minin.

Ganji, Hossein. 1397 Sh. "Ziyārat-i mādar." *Muballighān*, no. 236.

Hashemi Khoei, Mirza Habibollah. 1400 AH. *Minhāj al-birā‘a fī sharḥ nahj al-balāgha*. Tehran: Maktabat al-Islāmiyya.

- Ḥimyarī, Nishwān b. Saʿīd al-. 1420 AH. *Shams al-ʿulūm*. Damascus: Dār al-Fikr.
- Hosseini Tehrani, Mohammad Hossein. 1376 Sh. *Maʿādshināsī*. Mashhad: ʿAllāma Ṭabāṭabāʾī.
- Ḥurr al-ʿĀmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1376 Sh. *Al-Fuṣūl al-muhimma fī uṣūl al-ʿaimma (takmilat al-wasāʾil)*. Qom: Imam Reza Institute of Islamic Studies.
- Ḥusaynī al-Zubaydī, Muḥammad Murtaḍā al-. 1414 AH. *Tāj al-ʿarūs min jawāhir al-qāmūs*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ʿAlī. 1376 Sh. *Al-Amālī*. Tehran: Ketabchi.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ʿAlī. 1395 AH. *Kamāl al-dīn wa-tamām al-niʿma*. Tehran: Islamiyya.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ʿAlī. 1398 AH. *Al-Tawḥīd*. Qom: Society of Seminary Teachers.
- Ibn Bābawayh, Muḥammad b. ʿAlī. 1413 AH. *Man lā-yahḍuruh al-faqīh*. Qom: Islamic Publishing Office affiliated with the Society of Seminary Teachers.
- Ibn Fāris, Aḥmad. 1404 AH. *Muʿjam maqāyīs al-lughā*. Qom: n.p.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram. 1414 AH. *Lisān al-ʿArab*. Beirut: Dār Ṣādir.
- Ibn Mashhadī, Muḥammad b. Jaʿfar. 1419 AH. *Al-Mazār al-kabīr*. Qom: Islamic Publishing Office affiliated with the Society of Seminary Teachers.
- Ibn Qūlawayh, Jaʿfar b. Muḥammad. 1356 Sh. *Kāmil al-ziyārāt*. Najaf: Dār al-Murtaḍawiyya.
- Ibn Sayyida, ʿAlī b. Ismāʿīl. 1421 AH. *Al-Muḥkam wa-l-muḥīṭ al-aʿẓam*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya.
- Ibn Ṭāwūs, ʿAlī b. Mūsā. 1413 AH. *Al-Taḥṣīn li-asrār mā zād min kitāb al-yaqīn*. Qom: Dār al-Kitāb.
- Jaylānī, Rafīʿ al-Dīn Muḥammad b. Muḥammad al-Muʿmin al-. 1429 AH. *Al-Dharīʿa ilā ḥāfiẓ al-sharīʿa*. Qom: Dār al-Ḥadīth.
- Kafʿamī, Ibrāhīm b. ʿAlī al-ʿĀmilī al-. 1405 AH. *Al-Miṣbāḥ*. Qom: Dār al-Raḍī.

- Khani Moghaddam, Mahyar, Seyed Abdorrasoul Hosseinizadeh, and Mahboobeh Arabi. 2018. "Analysis of Zahra (AS) 's Pilgrimage Tutorial on the Conditions and Results of Obeying Her." *Journal of educational doctrines in Quran and hadith* 4, no. 8: 8398-.
- Khazzāz al-Rāzī, 'Alī b. Muḥammad al-. 1401 AH. *Kifāyat al-athar fī al-naṣṣ 'alā al-āimmat al-ithnā 'ashar*. Qom: Bidar Publications.
- Kūfī, Furāt b. Ibrāhīm al-. 1410 AH. *Tafsīr Furāt al-Kūfī*. Tehran: Printing and Publishing Institute of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb al-. 1407 AH. *Al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1403 AH. *Biḥār al-anwār*. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1404 AH. *Mir'āt al-'uqūl fī sharḥ akhbār Āl al-Rasūl*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1406 AH. *Malādh al-akhyār fī fahm tahdhīb al-akhbār*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafī Library.
- Majlisī, Muḥammad Bāqir al-. 1423 AH. *Zād al-ma'ād*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt.
- Makarem Shirazi, Nasser. 1371 Sh. *Tafsīr-i nimūnih*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad al-. 1413 AH. *Al-Muqni'a*. Qom: World Congress for the Millennium of al-Shaykh al-Mufīd.
- Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad al-. 1413 AH. *Kitāb al-mazār; manāsik al-mazār*. Qom: World Congress for the Millennium of al-Shaykh al-Mufīd.
- Mughniya, Muḥammad Jawād. 1378 Sh. *Tarjumih-yi tafsīr kāshif*. Qom: Būstān-i Kitāb.
- Muṣṭafawī, Ḥasan. 1430 AH. *Al-Taḥqīq fī kalimāt al-Qur'ān al-karīm*. Beirut, Cairo, London: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.

- Olyanasab, Seyed Ziaoddin. 1398 Sh. *Barrasī-yi taṭbīqī-yi nishānih-hāyi qiyām-i ḥaẓrat-i Mahdī dar rivāyāt-i farīqayn*. Qom: Representative of the Supreme Leader in Universities.
- Qummī al-Mashhadī, Muḥammad al-. 1368 Sh. *Tafsīr kanz al-daqa'iq wa-baḥr al-gharā'ib*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Qummī, Shaykh 'Abbās. 1414 AH. *Safīnat al-biḥār*. Qom: Osveh.
- Qurashi, Ali Akbar. 1371 Sh. *Qāmūs Qur'ān*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Rāghib al-Iṣfahānī, al-Ḥusayn b. Muḥammad al-. 1412 AH. *Mufradāt alfāz al-Qur'ān*. Beirut: Mortazavi.
- Saadatparvar, Ali. 1371 Sh. *Partuvī az faẓā'il-i ma'navī-yi Fāṭima Zahrā*. Qom: Islamic Studies Foundation.
- Ṣadr al-Dīn al-Shīrāzī (Mullā Ṣadrā), Muḥammad. 1981. *Al-Ḥikmat al-muta'āliya fī al-asfār al-'aqliyyat al-arba'a*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Ṣaffār, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1404 AH. *Baṣā'ir al-darajāt fī faḍā'il Āl Muḥammad*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafī Library.
- Sanad, Muḥammad al-. 2014a. *Maqāmāt al-nabī wa-l-nubuwwa*. N.p.
- Sanad, Muḥammad al-. 2014b. *Al-Imāmat al-ilāhiyya*. Tehran: Farṣād Publications.
- Shad, Hamed. 2018. "The Problem of Hazrat Zahra's Divine Trial Before Her Being Created." *Andīshih-yi nuvīn-i dīnī* 13, no. 51: 89108-.
- Shahabdolazimi, Hossein. 1363 Sh. *Tafsīr ithnā'asharī*. Tehran: Miqat.
- Ṭabarsī, Aḥmad b. 'Alī al-. 1403 AH. *Al-Iḥtijāj 'alā ahl al-lijāj*. Mashhad: Morteza Publications.
- Ṭabarsī, Faḍl b. al-Ḥasan al-. 1372 Sh. *Majma' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān*. Tehran: Nasser Khosrow.
- Ṭabarsī, Faḍl b. al-Ḥasan al-. 1412 AH. *Tafsīr jawāmi' al-jāmi'*. Qom: Managerial Center of the Seminary of Qom.

- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. 1390 AH. *Al-Mizān fī tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Mu'assasat al-A'lamī li-l-Maṭbū'āt.
- Turan, Imdad. 2015. "Thematology of Traditions Concerned with Creation of the Prophet and his Household out of Light." *Journal of Shi'a studies* 1, no. 3: 730-.
- Turan, Imdad. 2018. "An Analysis of the Document and Content of Two Hadiths of Imam Reza (A.S) Concerning Luminous Creation." *Journal of Razvi culture*, no. 20: 730-.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1407 AH. *Miṣbāḥ al-mutahajjid wa-silāḥ al-muta'abbid*. Beirut: Shiite Jurisprudence Institute.
- ʿUrayḏī, ʿAlī b. Jaʿfar al-. 1409 AH. *Masā'il ʿAlī ibn Jaʿfar wa-mustadrakātuhā*. Qom: Al al-Bayt Institute.